

Autoekspresja w szkole – idea pożądana czy negowana?

Streszczenie

W krytycznej refleksji pedagoga nad procesem kształcenia ważne miejsce zajmuje kwestia autoekspresji, ponieważ jest ona jednym z podstawowych warunków kształtowania się podmiotowości człowieka. Poszanowanie prawa do autoekspresji ma duże znaczenie szczególnie dla dorastających ludzi, gdyż w tym okresie rozwoju swobodne wyrażanie siebie stanowi istotny predyktor rozwoju tożsamości. Umiejętność i gotowość do świadomego, krytycznego i odpowiedzialnego wyrażania własnych poglądów, myśli i emocji odgrywa znaczącą rolę w procesie samodzielnego osiągania dojrzałości. Respektowanie prawa do autoekspresji stanowi także środek rozumienia i oceny słów i czynów innych osób. Jest również jednym z filarów społeczeństwa obywatelskiego, które opiera się o szeroko rozwiniętą sferę publiczną. Sfera ta z kolei ukonstytuowana jest na społecznym dyskursie, w ramach którego każdy podmiot może wyrazić swoje poglądy i skonfrontować je z poglądami innych ludzi. Szkoła jako instytucja edukacyjna i zarazem krzewiciel kultury dominującej próbuje w różny sposób uporać się z zagadnieniem ekspresji uczniów. Zazwyczaj jednak szkoła nie tworzy warunków umożliwiających ich autoekspresję. Czyni to zarówno w sposób celowy, jak i nieświadomy. Łamanie lub ograniczanie swobodnej ekspresji przyczynia się do powstania oporu, który może mieć charakter rozwojowy bądź też nie.

Summary

In educator's critical reflection on the education process, the issue of self-expression is of great importance because it is one of the basic conditions for the human subjectivity to take form. Respect for the right to self-expression is especially crucial for adolescents because of the fact that during this period of human development, expressing oneself freely constitutes a significant predictor of identity development. The ability and readiness to express one's opinions, thoughts and emotions in a conscious, critical and responsible way is extremely important in the process of reaching maturity independently. Respect for the right to self-expression also

constitutes means of comprehension and evaluation of other people's words and actions. It is also one of the pillars of a civil society which rests on a strongly developed public sphere. This sphere, in turn, is constituted on a social discourse within the framework of which every person can express their opinions and confront them with the opinions of others. School, as an educational institution and, at the same time, as a propagator of the dominant culture, tries to deal with the issue of students' expression in many ways. Usually, however, it does not create conditions that would make their self-expression possible. It is done both deliberately and unknowingly. Violating or limiting free expression causes the emergence of resistance which might or might not be of developmental character.

Wprowadzenie

W krytycznej refleksji pedagoga nad procesem kształcenia ważne miejsce zajmuje kwestia autoekspresji jako jednego z podstawowych warunków kształtowania się podmiotowości młodego człowieka. Umiejętność i gotowość do świadomego, krytycznego i odpowiedzialnego wyrażania własnych poglądów, myśli i emocji stanowi istotny element w procesie samodzielnego osiągania dojrzałości¹. Waga swobodnej ekspresji dla osiągania pełni człowieczeństwa jest tak doniosła, iż została zapisana jako prawo w dwóch podstawowych dokumentach odnoszących się do praw człowieka i dziecka. Są nimi: *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*, a także *Konwencja o Prawach Dziecka*. Wskazane akty prawa międzynarodowego z założenia gwarantują ochronę i przestrzeganie prawa do autoekspresji przez wszystkie państwa, które je sygnowały. Jednakże liczne badania naukowe dotyczące stanu przestrzegania zaleceń *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* czy *Konwencji o Prawach Dziecka* ukazują niepokojący stan respektowania prawa do autoekspresji, a także innych praw zawartych w wymienionych dokumentach w Polsce².

Szkoła jako instytucja edukacyjna i zarazem krzewiciel kultury dominującej próbuje w różny sposób uporać się z zagadnieniem ekspresji uczniów. Zazwyczaj jednak szkoła nie tworzy warunków umożliwiających ich autoekspresję. Czyni to zarówno w sposób celowy, jak i nieświadomy.

W niniejszym tekście staram się ukazać znaczenie prawa do autoekspresji dla rozwoju człowieka jako autonomicznego podmiotu. Swoje rozważania osadzę w kontekście założeń pedagogiki krytycznej.

¹ M. Czerepaniak-Walczak, *Między dostosowaniem a zmianą. Elementy emancypacyjnej teorii edukacji*, Wydawnictwo Naukowe US, Szczecin 1994, s. 59.

² Por. badania prowadzone przez Helsińską Fundację Praw Człowieka np.: E. Czyż, *Prawa ucznia w szkole. Raport z badań*, www.bezuprzedzen.org/doc/Prawa_ucznia_w_szkole_HFPCz.pdf; J. Ciechanowski, E. Czyż, E. Szewczyk, *Prawo do nauki. Raport z monitoringu*, 2002, www.hfhrpol.waw.pl/publikacja-2-14-pl.html; S. Hart, C.P. Coheb, M.F. Erickson, M. Flekkoy, *Prawa dziecka w edukacji*, przekł. S. Pikiel, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006.

Autoekspresja a pedagogika krytyczna

Pojęcie autoekspresji stanowi połączenie słów *auto* i *ekspresja*. Według *Słownika Wyrazów Obcych* *auto* pochodzi od greckiego słowa *autós*, co oznacza *sam, własny, samo*³. Natomiast słowo *ekspresja* posiada etymologię łacińską. Wywodzi się od *expressio*, co oznacza *wyciskanie, wyrażanie*; bądź od *exprimere*, co znaczy *wycisnąć, wyraźnie wymówić, wyrazić, przedstawić*. Przez ekspresję rozumiemy wyrażanie uczuć i przeżyć wewnętrznych⁴. *Słownik Pedagogiczny*, jako jeden z nielicznych słowników definiujących terminologię nauk o wychowaniu, ujmuje ekspresję jako *zewnątrzny wyraz myśli, uczuć i przeżyć danej osoby. Wyróżnia się ekspresję słowną, mimiczną, ruchową i plastyczną. Nieświadome reakcje ekspresyjne stanowią niekiedy cenne źródło informacji o przeżyciach emocjonalnych obserwowanych osób (...)*⁵. Należy w tym miejscu podkreślić, iż uwzględniając założenia pedagogiki krytycznej, ekspresja jest stanem wyrażenia poglądów, przeżyć zgodnym z wymaganiami kultury dominującej, które często są zinternalizowane. Taka ekspresja może niszczyć indywidualność jednostki, ponieważ ogranicza ją do ustalonych ram, w których jednostka powinna się poruszać, często dając złudne poczucie sprawstwa. Tak rozumiana ekspresja przejawia się w procesach mimikry, emulacji⁶ czy też oporu rozumianego jako bunt jednostki dopuszczalny przez instytucje władzy⁷.

Autoekspresja natomiast jest procesem, w którym człowiek jest władny posługiwać się *własnym głosem*, staje się sprawczym podmiotem, który niekoniecznie wpisuje się w schemat narzucony przez kulturę dominacji⁸. Staje się przez to inny od pozostałych jednostek, które bezkrytycznie podporządkowują się władzy. Istotność terminu trafnie opisał E. W. Emerson: *Człowiek jest tylko w połowie sobą, w drugiej połowie jest swoją ekspresją*⁹.

Słownik Webstera definiuje autoekspresję jako ekspresję własnej indywidualności, zazwyczaj w kreatywny sposób¹⁰. Indywidualność zaś jest to charakter lub właściwość danej osoby, która jest dla niej typowa lub specyficzna. Jest to jakość

³ *Słownik Wyrazów Obcych. Wydanie Nowe*, E. Sobol (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 93.

⁴ Tamże, s. 279.

⁵ *Ekspresja*, [w:] *Słownik Pedagogiczny*, C. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 44.

⁶ Emulacja jest to działanie, które jest ukierunkowane na dorównanie modelowi. Czyt. więcej: T. Szkudlarek, *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.

⁷ Por. tamże, s. 168–170.

⁸ M. Fine, *Silencing and Nurturing Voice in an Improbable Context, Urban Adolescents in Public School*, [In:] *Critical Pedagogy, the State and Cultural Struggle*; H. Giroux, P. McLaren (eds), State University of New York Press, New York 1989, s. 152–170.

⁹ R. W. Emerson, *The Poet*, <http://www.vcu.edu/engweb/transcendentalism/authors/emerson/essays/poettext.html>, 02.03.2011.

¹⁰ Self-expression, <http://www.websters-online-dictionary.org/definitions/self-expression?cx=partner-pub-0939450753529744%3Av0qd01-tdlq&cof=FORID%3A9&ie=UTF-8&q=self-expression&sa=Search#922>, 13.02.2011.

odróżniająca jedną osobę od drugiej. Indywidualność może być również traktowana jako suma cech charakterystycznych dla jednostki¹¹.

Autoekspresja jest to ekspresja własnych myśli i uczuć. Może być ona dokonywana przez słowa, wybory lub działania¹². Wyrażanie siebie odbywa się za pośrednictwem znaków realnych i symbolicznych. Przy czym towarzyszy temu ustawiczna weryfikacja rozumienia przez innych treści przekazu. Jeżeli zachodzi taka potrzeba następuje zmiana sposobu ekspresji. Odbiór informacji zwrotnej dotyczącej nadanego komunikatu jest istotny dla procesu *stawania się* osoby¹³. Wyrażanie siebie, które spełnia Habermasowskie roszczenia ważności¹⁴, jest nie tylko sposobnością do refleksyjnej oceny samego siebie, ale również asumptem zmiany, która przejawia się w modyfikacji form autoekspresji w taki sposób, aby stały się one czytelne dla odbiorców¹⁵. Autoekspresja stanowi zatem akt świadomego wyrażania siebie, podczas gdy ekspresja może nosić znamiona nieświadomych zachowań werbalnych lub motorycznych.

Wyrażanie siebie stanowi często formę przeciwstawiania się panującej logice dominacji. Ta kontestacja może odbywać się w granicach dopuszczalnych przez władzę i wówczas przyjmuje formy oporu, który zdefiniować można jako proces polegający na odwróceniu zewnątrz zdefiniowanych znaczeń, czyli używając określenia P. McLaren – symbolicznej inwersji¹⁶. W przypadku tego rodzaju oporu możliwe jest uzyskanie jedynie pewnego marginesu swobody, który akceptowany jest przez kulturę dominującą. Władza stwarza pozór negocjowania tego typu zachowań oporowych, umożliwiając tym samym jednostce fałszywe poczucie sprawstwa i wolności¹⁷.

Odmianą od opisanej powyżej kategorią oporu jest opór emancypacyjny. Nie mieści się on w *marginesie inności* dopuszczalnym przez władzę, ponieważ wyzwala on z dominacji. Jak twierdzi H.A. Giroux opór emancypacyjny nie jest oparty na bunocie. Nie zaprzecza on dominacji i nie odrzuca instytucji. Nie polega również na odwróceniu elementów w obrębie tej samej struktury. Opór ten oparty jest na krytycznej świadomości¹⁸ i odwadze cywilnej, którą pojmuje autor jako umiejętność wyrażenia

¹¹ Individuality, <http://www.websters-online-dictionary.org/definitions/individuality?cx=partner-pub-0939450753529744%3Av0qd01-tldq&cof=FORID%3A9&ie=UTF-8&q=individuality&sa=Search#922>, 13.02.2011.

¹² H.S. Kim, D. Ko, *Culture and Self-Expression*, University of California Santa Barbara, www.psych.ucsb.edu/labs/kim/Site/.../Kim%26Ko.Frontier.pdf, 12.02.2011.

¹³ R. May, *O istocie człowieka*, Wydawnictwo Rebis, Poznań 1995, s. 33.

¹⁴ Roszczenia ważności to: prawdziwość, skuteczność, zrozumiałość, szczerłość. Czyt. więcej [w:] T.J. Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego*, t. I, przekł. A.M. Kaniowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.

¹⁵ M. Czerepaniak-Walczak, *Prawo do autoekspresji jako szansa doświadczenia samego siebie*, [w:] *Doświadczenie wartości samego siebie w procesach edukacyjnych*, A.M. Tchorzewski (red.), Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1997, s. 105.

¹⁶ P. McLaren, *The Ritual Dimension of Resistance: Clowning and Symbolic Inversion*, „Journal of Education” 1985, vol. 167, nr 2.

¹⁷ T. Szkudlarek, dz. cyt., s. 177.

¹⁸ H.A. Giroux, *Reprodukcja. Opór i akomodacja*, tłum. P. Kwieciński, [w:] *Edukacja i strefa publiczna. Idee i doświadczenia pedagogiki radykalnej*, H.A. Giroux, L. Witkowski (red.), Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010, s. 133–137.

niezgody wobec dominacji uprzedzeń i zniewolenia przez władzę¹⁹. Opór powinien dostarczać możliwości teoretycznych dla autorefleksji oraz do walki w interesie społecznego i jednostkowego upełnomocnienia²⁰. Kategoriami istotnymi w tym ujęciu oporu są: intencjonalność, świadomość, zdrowy rozsądek, a także natura i wartość zachowań niedyskursywnych²¹. Tak rozumiane zachowania oporowe mają charakter rozwojowy i pomagają jednostce osiągnąć pełną dojrzałość. Oporem P. McLaren określa wszelkie zachowania uczniów noszące znamiona symboliczne, historyczne oraz symptomy zachowań przeżywanych. Przeciwdziałają one władzy, prawomocności, a także przewadze kultury szkolnej nad tzw. *kulturą uliczną*, która typowa jest dla uczniów²².

Opór, który jest uświadomiony może prowadzić do wykształcenia kompetencji emancypacyjnych u uczniów. Kompetencje te stanowią zespolenie krytycznego myślenia, odważnego mówienia, a także odpowiedzialnego ponoszenia konsekwencji własnej aktywności. W ich skład wchodzi trzy korelaty: innowacyjność, racjonalność emancypacyjna oraz odwaga. Pierwszy korelat sprowadza się do umiejętności alternatywnego zachowania się, szczególnie w nowej sytuacji. Drugi zaś uwidacznia się w zdolności podmiotu do uwalniania się z ograniczeń, które sam sobie narzuca, a także od skostniałych sił i instytucji społecznych. Trzeci korelat natomiast przejawia się w gotowości do poniesienia konsekwencji podjętych decyzji i działań²³.

Wyrażanie siebie wiąże się również z kategorią odpowiedzialności za sposób i treść tej ekspresji. Odpowiedzialność stanowi wyraz uświadomienia sobie przez człowieka następstw jego działań, a także gotowość do ponoszenia ich konsekwencji²⁴. Tak rozumiana odpowiedzialność wyznacza ramy autoekspresji podmiotu. Wyrażanie siebie stanowi wówczas krytyczny projekt wyzwolonej jednostki, która posiada świadomość własnej podmiotowości, a także podmiotowości innych osób.

Kategoria autoekspresji jest szczególnie ważna dla młodzieży. To w okresie adolescencji człowiek jest najbardziej wrażliwy na wszelkie próby kolonizacji i opresji. Młoda jednostka postrzega siebie jako centralny obiekt zainteresowania innych osób, z tego też powodu przywiązuje wówczas szczególną uwagę do treści i form wyrażania własnych poglądów i emocji. Adolescent pragnie niczym nie wyróżniać się od swoich rówieśników i jednocześnie ma potrzebę bycia odmiennym od innych²⁵.

¹⁹ H.A. Giroux, *Teoria krytyczna i racjonalność w edukacji obywatelskiej*, tłum. P. Kwieciński, A. Nalaskowski, [w:] *Edukacja i strefa ...*, s. 182.

²⁰ Por. H.A. Giroux, *Reprodukcja. Opór i akomodacja*, [w:] *Nieobecne dyskursy*, cz. I, Z. Kwieciński (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1991.

²¹ Czyt. więcej: H.A. Giroux, *Theory and Resistance in Education. Towards a Pedagogy for the Opposition*. Bergin & Garvey 2001.

²² P. McLaren, *Schooling as a Ritual Performance: Towards a Political Economy of Educational Symbols and Gesture*, Rowman & Littlefield, 1999, Inc., s.146.

²³ M. Czerepaniak-Walczak, *Pedagogika emancypacyjna. Rozwój świadomości krytycznej człowieka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006, s. 131–134.

²⁴ Tamże, s. 114.

²⁵ P.S. Kaplan, *Educational Psychology for Tomorrow's Teacher*, West Publishing Company, St. Paul 1990, s. 194–195.

Z tego też względu istotne jest rozpatrzenie kwestii poszanowania prawa do autoekspresji w szkole.

Kategoria autoekspresji w perspektywie prawnej

Istotność autoekspresji dla osiągnięcia pełni człowieczeństwa została dostrzeżona przez autorów dwóch wskazanych wyżej dokumentów (PDPCz i KoPDz), które są znaczące dla jednostki. Prawo do wolności ekspresji jest tłumaczone przede wszystkim jako prawo jednostki do jej pozycji jako indywiduum. Korzeni tego prawa należy upatrywać w Zachodniej myśli społecznej, politycznej i filozoficznej, które zakładają, że właściwym celem człowieka jest realizacja jego charakteru i potencjalności jako istoty ludzkiej²⁶.

Omawiane prawo zawarte jest w artykułach 12., 13. i 14. *Konwencji o Prawach Dziecka* oraz w artykule 19. *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*. Zgodnie z tymi zapisami dziecko ma prawo do *swobodnego wyrażania własnych poglądów we wszystkich sprawach jego dotyczących* (art. 12. KoPDz) oraz do swobodnej wypowiedzi, przy czym prawo to ma zawierać *swobodę poszukiwania, otrzymywania i przekazywania informacji oraz idei wszelkiego rodzaju, bez względu na granice, w formie ustnej, pisemnej bądź za pomocą druku, w formie artystycznej bądź z wykorzystaniem każdego innego środka przekazu według swojego wyboru* (art. 13. KoPDz). Natomiast artykuł 14. tego dokumentu wyraźnie stwierdza, iż dziecko ma prawo do swobody myśli, sumienia i wyznania. Prawo do autoekspresji zagwarantowane jest również artykułem 19. *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, który stwierdza, iż: *Każdy człowiek ma prawo do wolności opinii i wyrażania jej; prawo to obejmuje swobodę posiadania niezależnej opinii, poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania informacji i poglądów wszelkimi środkami, bez względu na granice*.

Prawo do swobody wyrażania siebie zapewnione jest w Polsce również przez Konstytucję RP. Artykuł 54. ustęp 1 mówi, iż: *Każdemu zapewnia się wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji*.

Zawarcie prawa do autoekspresji w wymienionych aktach prawnych świadczy o jego istotności dla rozwoju człowieka jako indywiduum umiającego wyrażać własne doświadczenia i przemyślenia związane z jego podmiotową egzystencją. Umiejętność wyrażania siebie stanowi rudymmentarny predyktor procesu, określanego na gruncie emancypacyjnej teorii edukacji samodzielnym osiągnięciem dojrzałości²⁷.

Prawo do autoekspresji nabiera szczególnego znaczenia dla ludzi znajdujących się w okresie adolescencji, w którym to niezmiernie istotne jest wolne wyrażanie siebie. Jest to okres trudny, jednakże ważny z punktu widzenia kształtowania się tożsamości człowieka²⁸. Z tego też względu poszanowanie prawa do samoekspresji młodzieży

²⁶ T.I. Emerson (1963), *Towards a general theory of the first amendment. Faculty Scholarship Series, Paper 2796*, http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/2796, 12.03.2011.

²⁷ M. Czerepaniak-Walczak, *Prawo do autoekspresji ...*, s. 106.

²⁸ Por. I. Obuchowska, *Drogi dorastania. Psychologia rozwojowa okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1996.

szczególnie przez osoby dorosłe, ale także przez rówieśników, stwarza możliwości urozmaicenia doświadczeń w wyrażaniu siebie. A także kształtowania kompetencji komunikacyjnych i umiejętności posługiwania się znaczeniami symbolicznymi. Respektowanie tego prawa stanowi również środek rozumienia i oceny słów oraz czynów innych osób²⁹.

Jednakże szkoła jako instytucja reprodukcja kulturę dominującą najczęściej nie sprzyja autoekspresji uczniów. Dzieje się tak chociażby poprzez stosowanie mechanizmów, takich jak: trening milczenia czy ignorowanie różnic. Rutyna dnia szkolnego, lekcji nie pozwala zazwyczaj na samodzielną ekspresję uczniów, ponieważ zmusza ich do mówienia i pisanie, a także zachowywania się zgodnie z ustalonymi regułami. Jeżeli nauczyciel pozwoli na autoekspresję uczniów, to jej granice są wówczas dokładnie wyznaczone. Doskonałą egemplifikacją zrutynizowanych i odtwórczych metod oddziaływania szkoły jest chociażby sytuacja odgadywania myśli podmiotu lirycznego przy interpretacji poezji, czy też edukacja do rozwiązywania testów, czyli kształtowania umiejętności wpisywania swoich odpowiedzi w istniejący klucz. Wskazane działania sprzyjają kolonizacji młodego człowieka i tym samym pozbawiają go umiejętności racjonalnej argumentacji swojego stanowiska. Brak racjonalnego dialogu między nauczycielami a uczniami jest przyczyną zniewolenia młodych ludzi i *włoczenia* ich w narzucone przez kulturę dominującą standardy.

Życie szkolne to nie tylko sytuacje formalne, ale również nieformalne. Podczas tych ostatnich, najczęściej dochodzi do autoekspresji uczniów, którzy nie znajdując się pod czujnym okiem nauczyciela – czyli na przerwach lub w toaletach, szatniach – zazwyczaj dają upust tłumionej na lekcjach swobodnej ekspresji. Przejawia się ona często w niecenzuralnych napisach, rysunkach czy też wypowiedziach. Wytwory te noszą zazwyczaj znamiona symbolicznej inwersji, a nie świadomie stawianego oporu, który spełniałby Habermasowskie roszczenia ważności. Jest to kolejny istotny powód przestrzegania prawa do autoekspresji w szkole. Należy uczyć uczniów takiego wyrażania siebie, żeby ich ekspresja nie nastawała na wolność i godność drugiego człowieka.

Należy podkreślić, że prawo do wolności wyrażania siebie wpisuje się w zaproponowaną przez M. Czerepaniak-Walczak kategorię *praw miękkich*³⁰. Do tej grupy należą prawa, za łamanie których nie są przewidziane sankcje karne. Taka sytuacja zazwyczaj występuje w relacji dorosły (rodzic, nauczyciel) – dziecko. Często osoby łamiące lub ograniczające prawa dziecka chętną się swoją troską o jego rozwój.

Opisywane prawo staje się szczególnie kłopotliwe w relacji dziecko³¹ – dorosły. Nastręcza ono wielu wątpliwości, które związane są z granicą, jaką można bądź należałoby wyznaczyć młodemu człowiekowi w wyrażaniu siebie. Ograniczanie tego prawa przez dorosłych naraża ich na zarzut cenzurowania wypowiedzi młodej osoby i może spowodować pojawienie się prób obejścia tych ograniczeń, a tym samym

²⁹ M. Czerepaniak-Walczak, *Prawo do autoekspresji ...*, s. 107.

³⁰ M. Czerepaniak-Walczak, *Źródła i aspekty profesjonalnej refleksji nauczyciela*, Wydawnictwo UMCS, Toruń 1997, s. 71.

³¹ Dziecko zgodnie z artykułem 1. KoPDz to każda istota ludzka w wieku poniżej 18. roku życia.

utrwalanie podwójnej tożsamości dziecka. Z drugiej jednak strony bezgraniczne korzystanie z tego prawa może spowodować niekorzystne społecznie zjawiska, takie jak: stosowanie wulgaryzmów dla wyrażenia własnych poglądów bądź też okaleczanie ciała poprzez praktyki tatuowania się czy skaryfikacji³².

Uwagi końcowe

Zgodnie z założeniami pedagogiki krytycznej szkoła jest miejscem, w którym dokonuje się prezentacji kulturowych przeciwieństw, poznaje świat oraz zjawiska we wzajemnym uwarunkowaniu i rozwoju, a także uczy umiejętności dyskusowania, pojmowanego jako dochodzenie do konsensusu. Szkoła jest miejscem, w którym ścierają się ze sobą przemoc i opór³³. Wychowanie w szkole wytwarza u uczniów określony obraz społeczeństwa i świata. Proces kształcenia i wychowania pozwala na poznanie możliwości, jak również sposobów zachowania się w sytuacjach konfliktu i opresji. Umożliwia także nabywanie umiejętności wyzwalania się oraz przewidywania konsekwencji osiągniętych stanów³⁴. Szkoła uczy jak być wolnym, a także pomaga rozpoznawać szanse na uwolnienie oraz uświadamianie zakresu ryzyka związanego z korzystaniem z osiągniętych praw. Rozwija także zdolność do bycia podmiotem w demokratycznym społeczeństwie³⁵, którego istotą jest celebrowanie różnic.

Jednakże zaprezentowana powyżej wizja szkoły znacznie odbiega od jej rzeczywistego obrazu. Szkoła jawi się bowiem jako miejsce krzewienia kultury dominującej, której zadaniem jest promowanie unifikacji i podporządkowania. Wraz z hasłami głoszącymi wolność, równość i braterstwo, wychowuje się jednostki zniewolone i egoistyczne. W tym celu szkoła posługuje się technikami *treningu milczenia* czy *ignorowania różnic*. Aby ten stan rzeczy uległ koniecznej modyfikacji, zasadniczym celem wydaje się wprowadzenie do systemu edukacji strategii pedagogiki wyzwolenia, która *polega na doprowadzeniu do uczynienia ludzi władnymi posługiwania się własnym głosem, wyrażania własnej wizji świata, artykułowania swych interesów – i do robienia tego w taki sposób, aby osiągnąć rzeczywiste wyzwolenie od narzuconych instytucjonalnie definicji sytuacji, aby przekroczyć strukturalne ograniczenia procesu uczenia się*³⁶. Postulat H.A. Giroux wyraźnie wskazuje na znaczenie wolności w wyrażaniu siebie dla rozwoju jednostki jako podmiotu krytycznie myślącego i działającego. Jednak aby doprowadzić do poziomu edukacji dzieci i młodzieży, uwzględniającego założenia pedagogiki wyzwolenia, należy uwzględnić potrzebę gruntownego przemodelowania kształcenia nauczycieli, którzy z biernych przekazicieli wartości i norm kultury dominującej, staliby się transformatywnymi intelektualistami.

³² M. Czerepaniak-Walczak, *Prawo do autoekspresji ...*, s. 107.

³³ E. Bilińska-Suchanek, *Opór wobec szkoły. Dorastanie w perspektywie paradygmatu oporu*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2003, s. 26.

³⁴ M. Czerepaniak-Walczak, *Między dostosowaniem a zmianą...*, s. 77.

³⁵ Por. E. Bilińska-Suchanek, dz. cyt.

³⁶ H.A. Giroux, *W kierunku nowej sfery publicznej*, [w:] *Nieobecne dyskursy*, cz. I, Z. Kwiecieński (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1991, s. 60.

Autoekspresja w szkole jest ideą pożądaną, jednakże dopóki mieści się w granicach wyznaczonych przez opresyjne struktury. Należy jednak zaznaczyć, iż ów niewielki zazwyczaj margines swobody pozwala uczniom na przejawianie zachowań oporowych, które chociażby w postaci symbolicznej inwersji naruszają spetryfikowane reguły i zasady życia szkolnego, ukazując tym samym ich arbitralność. Powoduje to naruszenie spójności owych struktur i może doprowadzić do ich rozpadu i zastąpienia dawnych reguł nowymi. Jak już wcześniej wspomniałam, szkoła jest areną nieustannej walki, gdzie reprezentanci struktur dominujących i podporządkowanych nieustannie narzucają pozostałym uczestnikom systemu obowiązujący w niej porządek.

Bibliografia

- Bilińska-Suchanek, E., *Opór wobec szkoły. Dorastanie w perspektywie paradygmatu oporu*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2003.
- Czerepaniak-Walczak, M., *Między dostosowaniem a zmianą. Elementy emancypacyjnej teorii edukacji*, Wydawnictwo Naukowe US, Szczecin 1994.
- Czerepaniak-Walczak, M., *Prawo do autoekspresji jako szansa doświadczenia samego siebie*, [w:] *Doświadczenie wartości samego siebie w procesach edukacyjnych*, A. M. Tchorzewski (red.), Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1997.
- Czerepaniak-Walczak M., *Źródła i aspekty profesjonalnej refleksji nauczyciela*, Wydawnictwo UMCS, Toruń 1997.
- Czerepaniak-Walczak M., *Pedagogika emancypacyjna. Rozwój świadomości krytycznej człowieka*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006.
- Fine M., *Silencing and Nurturing Voice in an Improbable Context. Urban Adolescents in Public School*, [w:] *Critical Pedagogy, the State and Cultural Struggle*, H. Giroux, P. McLaren (eds.), State University of New York Press, New York 1989.
- Giroux H.A., *Reprodukcja. Opór i akomodacja*, [w:] *Nieobecne dyskursy*, cz. I., Z. Kwieciński (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1991.
- Giroux H.A., *Theory and Resistance in Education. Towards a Pedagogy for the Opposition*, Bergin & Garvey 2001.
- Giroux H.A., *Reprodukcja. Opór i akomodacja*, tłum. P. Kwieciński, [w:] *Edukacja i strefa publiczna. Idee i doświadczenia pedagogiki radykalnej*, H. A. Giroux, L. Witkowski (red.), Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Giroux H.A., *Teoria krytyczna i racjonalność w edukacji obywatelskiej*, tłum. P. Kwieciński, A. Nalaskowski, [w:] *Edukacja i strefa publiczna. Idee i doświadczenia pedagogiki radykalnej* H.A. Giroux, L. Witkowski (red.), Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2010.
- Habermas J., *Teoria działania komunikacyjnego*, t. I, przekł. A. M. Kaniowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
- Hart S., Coheeb C.P., Erickson M.F., Flekkoy M., *Prawa dziecka w edukacji*, przekł. S. Pikiel, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006.
- Kaplan P. S., *Educational Psychology for Tomorrow's Teacher*, St. Paul 1990, West Publishing Company 2006.
- Kupisiewicz C., Kupisiewicz, M., (red.), *Słownik Pedagogiczny*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- May R., *O istocie człowieka*, Wydawnictwo Rebis, Poznań 1995.
- McLaren P., *The Ritual Dimension of Resistance, Clowning and Symbolic Inversion*, „Journal of Education” 1985, Vol. 167, nr 2.

- McLaren P., *Schooling as a Ritual Performance: Towards a Political Economy of Educational Symbols and Gesture*, Rowman & Littlefield 1999, Inc.
- Obuchowska I., *Drogi dorastania. Psychologia rozwojowa okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1996.
- Sobol E. (red.), *Słownik Wyrazów Obcych. Wydanie Nowe*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- Szkudlarek T., *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.

Netografia

- Ciechanowski J., Czyż E., Szewczyk E. (2002), *Prawo do nauki. Raport z monitoringu*, www.hfhrpol.waw.pl/publikacja-2-14-pl.html.
- Czyż E., *Prawa ucznia w szkole. Raport z badań*, www.bezupzedzen.org/doc/Prawa_ucznia_w_szkole_HFPCz.pdf.
- Emerson R. W., *The Poet* <http://www.vcu.edu/engweb/transcendentalism/authors/emerson/essays/poettext.html>.
- Emerson, T.I. (1963), *Towards a general theory of the first amendment. Faculty Scholarship Series*, Paper 2796, http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/2796.
- Individuality, <http://www.websters-online-dictionary.org/definitions/individuality?cx=partner-pub-0939450753529744%3Av0qd01-tdlq&cof=FORID%3A9&ie=UTF-8&q=individuality&sa=Search#922>.
- Kim H. S., Ko D., *Culture and Self-Expression*, University of California Santa Barbara, www.psych.ucsb.edu/labs/kim/Site/.../Kim%26Ko.Frontier.pdf, 12.02.2011.
- Self-expression, <http://www.websters-online-dictionary.org/definitions/self-expression?cx=partner-pub-0939450753529744%3Av0qd01-tdlq&cof=FORID%3A9&ie=UTF-8&q=self-expression&sa=Search#922>.